

Voedselzekerheid op Bonaire, St. Eustatius en Saba

Aangrijpingspunten voor de beleidsinzet van het ministerie van Economische Zaken

Marc-Jeroen Bogaardt, Rosemarijn de Jong en Martijn van der Heide

Voedselzekerheid op Bonaire, St. Eustatius en Saba

Aangrijpingspunten voor de beleidsinzet van het ministerie van Economische Zaken

Marc-Jeroen Bogaardt¹, Rosemarijn de Jong² en Martijn van der Heide¹

1 LEI Wageningen UR

2 Zelfstandig consultant en trainingsadviseur in Caribisch Nederland

Dit onderzoek is uitgevoerd door LEI Wageningen UR in opdracht van en gefinancierd door het ministerie van Economische Zaken.

LEI Wageningen UR

Wageningen, oktober 2015

Nota

LEI 2015-132

Bogaardt, M.J., R.J. de Jong en C.M. van der Heide, 2015. *Voedselzekerheid op Bonaire, St. Eustatius en Saba; Aangrijpingspunten voor de beleidsinzet van het ministerie van Economische Zaken*. Wageningen, LEI Wageningen UR (University & Research centre), LEI Nota 2015-132. 34 blz.; 3 fig.; 1 tab.; 14 ref.

Trefwoorden: voedselzekerheid, landbouw, Caribisch Nederland.

Dit rapport is gratis te downloaden in het E-depot <http://edepot.wur.nl> of op www.wageningenUR.nl/lei (onder LEI publicaties).

© 2015 LEI Wageningen UR
Postbus 29703, 2502 LS Den Haag, T 070 335 83 30, E informatie.lei@wur.nl,
www.wageningenUR.nl/lei. LEI is onderdeel van Wageningen UR (University & Research centre).

LEI hanteert voor haar rapporten een Creative Commons Naamsvermelding 3.0 Nederland licentie.

© LEI, onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2015
De gebruiker mag het werk kopiëren, verspreiden en doorgeven en afgeleide werken maken. Materiaal van derden waarvan in het werk gebruik is gemaakt en waarop intellectuele eigendomsrechten berusten, mogen niet zonder voorafgaande toestemming van derden gebruikt worden. De gebruiker dient bij het werk de door de maker of de licentiegever aangegeven naam te vermelden, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat zij daarmee instemmen met het werk van de gebruiker of het gebruik van het werk. De gebruiker mag het werk niet voor commerciële doeleinden gebruiken.

Het LEI aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Het LEI is ISO 9001:2008 gecertificeerd.

LEI 2015-132 | Projectcode 2282700090

Foto omslag: Styve Reineck / Shutterstock.com

Inhoud

1	Inleiding	5
	1.1 Inleiding en probleemstelling	5
	1.2 Doelstelling	7
	1.3 Afbakening	7
	1.4 Aanpak	7
2	Probleemschets gezonde voeding	9
	2.1 Inleiding	9
	2.1.1 Bonaire	9
	2.1.2 St. Eustatius	12
	2.1.3 Saba	13
	2.2 Determinanten van ongezonde voeding	14
3	Analyse van de bestaande projecten	15
	3.1 Inleiding	15
	3.2 Bonaire	15
	3.3 St. Eustatius	17
	3.4 Saba	17
4	Aanknopingspunten voor beleid	20
	4.1 Rol van EZ	20
	4.2 Bonaire	20
	4.3 St. Eustatius	21
	4.4 Saba	21
5	Aanbevelingen	22
	5.1 Eerdere aanbevelingen	22
	5.2 Aanbevelingen voor het ministerie van EZ	22
	Literatuur	24
	Bijlage 1 Geïnterviewde personen	25
	Bijlage 2 Lijst met interviewvragen	26
	Bijlage 3 Lopende en geplande projecten	27
	Bijlage 4 Eerdere adviezen	31

1 Inleiding

1.1 Inleiding en probleemstelling

Op de eilanden Bonaire, St. Eustatius en Saba van Caribisch Nederland moeten bijna alle dagelijkse voedselproducten worden ingevoerd (voor een ruimtelijke situatieschets, zie tekstbox 1). De meeste producten voor Bonaire zijn afkomstig uit Venezuela, de Verenigde Staten (VS) maar ook Nederland. Uit Venezuela komen rechtstreeks kleine boten ('barkjes' genoemd) met verse groenten en fruit. Alle andere producten komen per container binnen via de overslaghaven op Curaçao. Vanwege de beperkte invoer op Bonaire en het ontbreken van haveninstallaties om grote containerschepen te lossen, worden veel goederen met bestemming Bonaire op Curaçao overgeladen van containerschepen op kleinere schepen (CBI, 2014). Saba en St. Eustatius daarentegen zijn volledig afhankelijk van de doorvoerhaven op St. Maarten. Import komt overal vandaan, onder andere uit de VS, Canada, Dominicaanse Republiek en zelfs uit China. Deze invoer garandeert een bepaalde mate van voedselzekerheid, maar brengt tegelijkertijd ook hoge kosten met zich mee. Het prijspeil van de dagelijkse benodigdheden is daardoor hoog terwijl er relatief veel inwoners op of onder de armoedegrens leven. Die lage inkomens vertalen zich in het eten van goedkope en eenzijdige voeding, zoals kip en rijst. Gezond eten, zoals veel groenten en fruit, is duur op de eilanden. Daarnaast brengt het lange transport, met daarbovenop nog de tijd die de producten in de overslaghavens doorbrengen, soms een aanzienlijk verlies van kwaliteit en houdbaarheid met zich mee.

Tekstbox 1: Situatieschets

De drie BES-eilanden Bonaire, St. Eustatius en Saba liggen in de Caribische Zee en hebben een tropisch klimaat, maar verder zijn ze onderling erg verschillend. Saba en St. Eustatius liggen zo'n 7.000 km van Nederland verwijderd. Bonaire ligt nog ruim 800 km zuidelijker, vlak boven de kust van Venezuela.

Bonaire

Bonaire, met een totale oppervlakte van 288 km², is ongeveer anderhalf keer zo groot als Texel en het telt 18.905 inwoners (CBS, 2015). Het eiland is ongeveer 35 km lang en 11 km breed; het hoogste punt wordt gevormd door de Brandaris (241 m hoog). De hoofdstad is Kralendijk. Het eiland hoort samen met Curaçao en Aruba tot de Benedenwindse Eilanden die ten noorden van de kust van Venezuela liggen, op circa 80 à 90 kilometer afstand. De afstand tot Curaçao is ongeveer 50 km. Bonaire is een relatief vlak eiland, met wat heuvels in het noorden. Het klimaat is er erg droog, waardoor er alleen flora gedijt dat met weinig water toe kan, zoals cactussen. Loslopende geiten en ezels vormen een grote bedreiging voor de natuur. Met name geiten, die wel aan eilandbewoners toebehoren maar die los worden gelaten om zelf voor hun eten te zorgen, veroorzaken erosie en ook vraat aan de gewassen. De belangrijkste economische sectoren zijn het toerisme en de zoutwinning. De zoutpannen in het zuiden vormen een indrukwekkend landschap; de hele noordpunt is beschermd natuurgebied, het Washington Slagbaai Nationaal Park met een omvang van 6.000 ha.

Wat betreft aanvoer van voedsel komen er enkele kleine bootjes ('barkjes') met vers fruit en groenten uit Venezuela. Al het andere wordt per container ingevoerd en moet via de overslaghaven op Curaçao. Zelf gewassen verbouwen is lastig omdat het grondwater overwegend brak is. De grotere producenten die nu aan de weg timmeren (Krusada en Green Bonaire, zie interviews) gebruiken water van de nieuwe zuiveringsinstallatie.

Tekstbox 1: Situatieschets (vervolg)

Saba

Saba en St. Eustatius vormen samen met Sint Maarten de Bovenwindse Eilanden. Saba is letterlijk niet meer dan een vulkanische berg die uit de zee omhoog steekt, en is 13 km² groot (met een doorsnee van ongeveer 4,5 km). Er is geen vlak stuk te bekennen (op het vliegveld na), en waar niet gebouwd is rukt direct de natuur op: het tropische bos/jungle heeft de overhand. Het eiland heeft een tropisch moesson klimaat met de natste periode in de late zomer en herfst. Loslopende geiten zijn er nauwelijks. Saba is relatief toeristisch door de prachtige natuur (onder en boven water), en de pittoreske dorpen. Er wonen 1.811 mensen (CBS, 2015).

De boeren die actief zijn op Saba hebben stukjes land ter grootte van postzegels. Handmatig werken is een noodzaak vanwege de helling en de vele rotsen en stenen op het bouwland. Saba en St. Eustatius zijn voor de invoer van levensmiddelen zeer afhankelijk van St. Maarten, vanwege de doorvoerhaven die daar is. De hoeveelheden die op Saba en St. Eustatius nodig zijn, zijn zeer beperkt door de geringe inwoneraantallen.

Water is een apart product op Saba. Anders dan op Bonaire, waar ontzilt zeewater uit de kraan komt, laat de zuivering van het water op Saba te wensen over. Alle huizen hebben een individueel wateropvang-systeem, met een watertank ('cistern') waar het water in opgeslagen wordt. Dit water wordt gebruikt in het huishouden als kraanwater, en hierdoor zijn er geen waterleidingen over het eiland nodig. Wel ontstaat er een groot probleem als het water in de cisterns op is: dan moet het huishouden water kopen van de overheid. Dat water wordt geleverd met een vrachtwagen, en is afkomstig uit grote watertanks van de overheid. In 2013 was de prijs van 1 m³ water 50 dollar. Het water is zo duur omdat voor het ontziltingsproces veel kostbare energie nodig is.

St. Eustatius

Saba en St. Eustatius liggen met 35 km erg dicht bij elkaar. Hoewel hemelsbreed niet ver van elkaar verwijderd, en St. Eustatius evenals Saba een tropisch moessonklimaat kent, is het leefklimaat op de twee eilanden verschillend. Dat komt omdat de bebouwde kom van St. Eustatius (Oranjestad) vrijwel op zeeniveau ligt terwijl de dorpjes van Saba gelegen zijn op een hoogte van 200 tot 500 meter.

St. Eustatius is wat groter dan Saba, namelijk 21 km², en bestaat kort gezegd uit een heuvel in het noorden, een heuvel in het zuiden en een vlakte ertussenin. Op die vlakte ligt Oranjestad. Er wonen 3.877 mensen (CBS, 2015).

De enige actieve boer op het eiland heeft een stuk land achter het vliegveld - prima landbouwgrond en met ruime mogelijkheden voor uitbreiding. Een (zeer) belangrijke werkgever op St. Eustatius is NuStar, een Amerikaanse oliemaatschappij. Loslopend vee vormt een groot probleem op het eiland: overal, ook in Oranjestad, liggen geitenkeutels en koeienvlaaien. Geiten en loslopende koeien - weldoorvoed door de aanwezige grasweides - houden zich massaal op in de berm van de weg, maar worden ook in tuinen aangetroffen die niet goed zijn omheind.

Landbouw en veeteelt komen op de eilanden alleen op kleine schaal voor. De bewoners voorzagen vijftig jaar geleden nog voor een groot deel in de eigen voedselvoorziening. De zelfvoorziening op huishoudelijk niveau is verminderd omdat de welvaart groeide, meer mensen een reguliere baan kregen en het gemakkelijker werd om voedsel te kopen dan zelf te verbouwen. In de laatste jaren staat de landbouw weer meer in de belangstelling en zijn er op de eilanden verschillende landbouw-initiatieven gaande - sommige medegefinancierd door het ministerie van Economische Zaken (EZ), sommige opgezet met een nevendoeel zoals sociale-kanstrajecten voor jongeren - om het probleem van het hoge prijspeil en het ongezonde consumptiepatroon tegen te gaan.

De vraag die het ministerie van EZ heeft neergelegd in de opdrachtverlening aan LEI Wageningen UR is inzicht te krijgen in hoe landbouwprojecten op de eilanden effectief kunnen worden uitgevoerd, zodat ze daadwerkelijk een bijdrage leveren aan het aanpakken van het hoge prijspeil en verminderen van het ongezonde consumptiepatroon. Wat zijn, met andere woorden, de instrumenten waarvan het ministerie zich kan bedienen, en waarop het zich de komende tijd het beste kan richten? Deze vraag vormt de centrale vraagstelling van het onderzoek.

1.2 Doelstelling

Dit onderzoek dient als input voor de Uitvoeringsagenda Caribisch Nederland. Doel is om het ministerie van EZ een of meerdere oplossingsrichtingen aan te reiken voor de problemen en knelpunten die spelen op gebied van landbouw en voeding, waarbij de aandacht vooral uitgaat naar tuinbouw, en de verbouw van groente en fruit. Veeteelt en visserij zijn in mindere mate meegenomen in dit onderzoek. Deze problemen en knelpunten kunnen breed en divers zijn, maar geprobeerd is ze toe te spitsen op het aanpakken van het hoge prijspeil en het ongezonde eetpatroon. Op basis van deze oplossingsrichtingen kan het ministerie van EZ besluiten bepaalde vervolgtrajecten op te starten, teneinde knelpunten en problemen aan te pakken en op te lossen.

1.3 Afbakening

In dit rapport wordt specifiek gekeken naar wat het ministerie van EZ kan doen op het gebied van agro en voedsel, aanvullend op wat de drie bijzondere gemeenten Bonaire, St. Eustatius en Saba zelf al doen en kunnen. Rijksbeleid dus. Lokaal beleid komt niet aan de orde. Het gaat om de vraag wat het ministerie kan doen (zie ministerie van EZ, 2014a).

De geschetste problematiek kan worden geanalyseerd binnen de kaders van voedselzekerheid. De FAO (2006) hanteert voor voedselzekerheid de volgende vier invalshoeken:

1. De *beschikbaarheid van voedsel*: een voldoende hoeveelheid voedsel van goede kwaliteit (voedingswaarde) dat beschikbaar is via de eigen landbouwproductie of via import.
2. De *toegang tot voedsel*: toegang van alle personen tot de geëigende middelen (rechten) die hen in staat stellen geschikt en voedzaam voedsel aan te schaffen. Bij rechten gaat het om alle goederen waartoe een persoon toegang heeft in de context van de gemeenschap waarin hij/zij leeft.
3. *Gebruik van voedsel*: het gebruik van voedsel binnen een geschikt dieet en naast het gebruik van drinkbaar water, sanitaire voorzieningen en gezondheidszorg, dat moet leiden tot nutritioneel welzijn waarbij aan alle fysieke behoeften wordt voldaan. Deze aspecten illustreren de rol van niet-voedingsfactoren voor voedselzekerheid.
4. *Stabiliteit*: Een bevolking, een gezin of een persoon heeft permanent toegang tot geschikt voedsel. Deze toegang tot voedsel mag niet worden bedreigd door een plotselinge crisis (bijvoorbeeld een economische of klimaatcrisis) of door cyclische gebeurtenissen (bijvoorbeeld seizoensgebonden voedselonzekeerheid). De stabiliteit kan dus zowel betrekking hebben op de beschikbaarheid van als op de toegang tot voedsel.

Hoewel de eilanden grotendeels van voedselimporten afhankelijk zijn, vormt voedselzekerheid - in de zin van het beschikken over voldoende calorieën - niet zo zeer een probleem op de eilanden. Dat wil zeggen, er is in principe voldoende toegang tot voedsel. Problematischer zijn de kwaliteit (vitaminen en mineralen) en voedselveiligheid. Ook gaat het erom hoe lokale initiatieven en landbouwprojecten zich verhouden tot de invoer van voedsel. Kan, met andere woorden, lokaal geproduceerd voedsel concurreren met de grootschalige invoer van voedsel, of is het zinvoller om met deze kleinschalige lokale projecten in te zetten op nichemarkten?

1.4 Aanpak

Dit onderzoek is gebaseerd op:

- *Deskresearch*

Er bestaan al verschillende rapporten met (beleids)visies op landbouw, veeteelt en visserij op de eilanden. Ook is er een rapportage beschikbaar van de voorbereiding van het Plattelandsontwikkelingsplan (POP) waar de ideeën en opvattingen van de kleine landbouwers zijn besproken (DLG, 2012b). Deze rapporten zijn geanalyseerd en gebruikt om na te gaan wat de laatste stand van zaken is betreffende lokale landbouwinitiatieven op de eilanden. Verder zijn ze onderzocht op mogelijke oplossingsrichtingen voor problemen en knelpunten die spelen bij het aanpakken van het hoge prijspeil van voedsel en het ongezonde eetpatroon.

- *Interviews in het gebied*

Gezien de al beschikbare informatie, is voor de interviews in dit onderzoek besloten om personen en organisaties te selecteren die bezig zijn met, of betrokken zijn bij, vooral grotere (commerciële) initiatieven op de eilanden of een relatie hebben met landbouw of voedsel. Er is geprobeerd een breed beeld te schetsen door een breed scala van respondenten te selecteren. De interviews zijn breed ingestoken, en waren vooral gericht op de (on)mogelijkheden van landbouw op de drie eilanden en minder op de knelpunten en problemen bij het realiseren van betaalbaar gezond voedsel. Voor dit rapport zijn in totaal 24 interviews gevoerd met betrokken personen (zie Bijlage 1) op de eilanden Bonaire, St. Eustatius en Saba. De interviews zijn gevoerd tussen november 2014 en januari 2015.

2 Probleemschets gezonde voeding

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk schetst een beeld van de problematiek betreffende het hoge voedselprijspeil en het ongezonde consumptiepatroon per eiland. Teneinde de probleemschets zo actueel mogelijk te laten zijn, is deze gebaseerd op uitspraken van de geïnterviewden. Bijkomend voordeel van deze aanpak is dat we op deze manier aanhaken bij 'wat wordt gevoeld en ervaren' op de eilanden zelf, in plaats van te komen met een theoretisch en abstract verhaal gebaseerd op beleidsrapporten. Omdat door tijdsgebrek en beperkte middelen de uitspraken niet zijn geverifieerd door ons (op die van overgewicht na), is een mogelijk nadeel dat persoonlijke ervaringen worden uitvergroot en lang niet door iedereen als probleem worden ervaren.

Ter afsluiting van dit hoofdstuk is een analyse gemaakt van de verschillende factoren die bepalend zijn voor het ongezond eetpatroon van veel eilandbewoners.

2.1.1 Bonaire

Hoewel landbouw volgens POP Bonaire (DLG, 2014) een belangrijk onderdeel uitmaakt van de cultuur van Bonaire, wordt vandaag de dag een groot deel van de groente en het fruit geïmporteerd. In de *Beleidsvisie 2014-2029* schrijft het Openbaar Lichaam Bonaire (2014, p. 4) hier het volgende over:

'In de economie van Bonaire neemt de agrarische sector een bescheiden plaats in. Naar schatting is minder dan 1% van de economisch actieve bevolking full time werkzaam in de sectoren landbouw, veeteelt en visserij. Er zijn twee fulltime boeren en naar schatting 20 fulltime vissers.

Desalniettemin heeft landbouw, veeteelt en visserij een sociaaleconomische functie voor veel mensen. Inkomsten uit landbouw, veeteelt en visserij zijn een aanvulling op het salaris of pensioen. De huidige landbouw, veeteelt en visserij worden op een extensieve wijze beoefend. De investeringen en de opbrengsten zijn laag.

De lokale landbouw voorziet in een klein deel aan de behoefte van de markt op het gebied van groenten en fruit. De veeteelt voorziet in eieren en geiten- en schapenvlees. Alleen voor eieren is Bonaire zelfvoorzienend. De visserij is voornamelijk seizoensgebonden en voorziet de lokale markt. Er wordt ook vis geïmporteerd.

De loslopende geiten, schapen, varkens en ezels brengen ook economische schade toe aan Bonaire.'

Landbouw op Bonaire is kleinschalig als gevolg van het warme klimaat en schaarste aan zoet water. Lokale producten, zoals watermeloen, meloen, 'komkomber chikitu' (Antilliaanse komkommer) en bonen zijn verkrijgbaar tijdens het regenseizoen (oktober tot januari). De twee fulltime-boeren runnen een kippenboerderij (en leveren eieren aan heel Bonaire) en een geitenboerderij (Judge *et al.*, 2014). Het importeren van voedsel verloopt ofwel direct vanuit Venezuela (via de eerdergenoemde barkjes) of gaat via Curaçao (waarbij het voedsel hoofdzakelijk afkomstig is uit de VS, Nederland en Venezuela).

Armoede is een groot probleem op Bonaire. Voor veel mensen zijn groente en fruit duur. Nadat op 10 oktober 2010 de Nederlandse Antillen als land is opgeheven en Bonaire, St. Eustatius en Saba bijzondere gemeenten van Nederland werden, is op 1 januari 2011 de fiscale wetgeving veranderd (belastingwet, douane- en accijnswet, wet inkomensbelasting en wet loonbelasting), en is de Amerikaanse dollar als wettig betaalmiddel ingevoerd waardoor de prijzen van voedsel zijn gestegen.

Voor alle import in Bonaire geldt een belasting van 8%. Nadelig effect van de nieuwe staatsstructuur is dat Curaçao nu ook als buitenland geldt, en vervoer vanuit Curaçao als import geldt. Naast inwoners die de hoge prijzen van gezond voedsel niet kunnen betalen, zijn er mensen die de groente en fruit niet kopen omdat ze de prijs ervan als te hoog *ervaren* (hoewel ze dus wel over voldoende geld beschikken om het te kopen). Verder hebben mensen zorgen over de kwaliteit van verse producten: gebruik van bestrijdingsmiddelen in Venezuela, geringe houdbaarheid van tomaten uit de VS, en (bovenal) de veiligheid van het water van de nieuwe zuiveringsinstallatie op Bonaire die binnenkort irrigatiewater gaat leveren.

Het huidige voedingspatroon van de Bonaireanen bevat weinig groente en fruit. Voor veel mensen bestaat het menu vooral uit relatief goedkopere kip, rijst, aardappelen en funchi (maismeel). Belangrijke, maar niet de enige reden hiervoor zijn de hoge prijzen van levensmiddelen op Bonaire - zeker voor de gemiddelde bevolking (voor een indruk, zie Figuur 1.1). Maar niet alleen de hoge prijs van groente en fruit (een appel, bijvoorbeeld, kost een Amerikaanse dollar per stuk) zorgt voor een lage consumptie ervan. Ook (het gebrek aan) opvoeding en voorlichting zijn hier debet aan. Vroeger at men op Bonaire namelijk wel gezonder, zoals vis en (zelf verbouwde) groente. Nu is dat in de opvoeding verdwenen. Het ongezonde eetpatroon kan dus voortkomen uit armoede maar ook uit een stukje cultuur (opvoeding, eetgewoonten). Bovendien: de mensen zijn gewend 'zwaar' te eten omdat in het verleden hele dagen op het land werd gewerkt en zware arbeid werd verricht. Tegenwoordig is de fysieke arbeid veel minder, terwijl de eetgewoonte hetzelfde is gebleven. Ook gemaksvuedsel is erg populair geworden: de afhaalchinese en de snèk (lokale snackbar) serveren grote maaltijden voor weinig geld.

Daarnaast speelt ook de *mindset* van de inwoners mee. Sommigen geven wel veel geld uit aan diverse materiële zaken maar niet voor de aankoop van bijvoorbeeld een hydroponics systeem waarmee ze voor vier tot vijf jaar sla voor het hele gezin kunnen verbouwen.

Tabel 1.1

Voedselprijzen in Nederland, Bonaire en Saba in maart 2014

Product	Nederland			Bonaire			Saba		
	Lidl		hoeveelheid	Wing Cheung		hoeveelheid	dollar	euro	hoeveelheid
	euro	dollar		dollar	euro				
1 kilo witte rijst	€ 1.49	\$ 2.02		\$ 1.68	€ 1.24	2 lb	\$ 4.80	€ 3.54	
1 pond boter	€ 0.77	\$ 1.04		\$ 0.89	€ 0.66		\$ 5.45	€ 4.02	
1 wit brood	€ 0.79	\$ 1.07		\$ 1.60	€ 1.18		\$ 2.50	€ 1.84	
2 kilo aardappelen	€ 1.39	\$ 1.88	2,5 kg	\$ 4.40	€ 3.25	1955 gram	\$ 2.30	€ 1.70	1 kilo
6 eieren	€ 0.89	\$ 1.21		\$ 1.45	€ 1.07		\$ 2.38	€ 1.76	
1 liter zonnebloemolie	€ 1.19	\$ 1.61		\$ 2.95	€ 2.18	1 liter	\$ 5.90	€ 4.35	
1 kilo kip	€ 3.75	\$ 5.08	1,3 kg	\$ 5.45	€ 4.02	1300 gram	\$ 6.85	€ 5.05	
500 gram jong belegde kaas	€ 2.19	\$ 2.97	450 gr	\$ 5.92	€ 4.37	494 gram	\$ 13.62	€ 10.04	
1 liter halfvolle melk	€ 0.65	\$ 0.88		\$ 1.66	€ 1.22		\$ 3.20	€ 2.36	
1 blik bruine bonen 800 gram	€ 0.69	\$ 0.94		\$ 2.44	€ 1.80	720 gram	\$ 2.25	€ 1.66	
1 komkommer	€ 0.79	\$ 1.07	stuksprijs	\$ 0.90	€ 0.66		\$ 0.45	€ 0.33	
1 pakje English blend thee (20 zakjes)	€ 0.75	\$ 1.02		\$ 1.71	€ 1.26		\$ 3.50	€ 2.58	
1 pak gemalen koffie 250 gram	€ 2.39	\$ 3.24	500 gr. huismerk	\$ 4.09	€ 3.02		\$ 3.35	€ 2.47	
8 rollen toiletpapier	€ 2.15	\$ 2.91	10 rollen	\$ 7.05	€ 5.20	10 rollen	\$ 4.75	€ 3.50	
3 stuks handzeep	€ 0.75	\$ 1.02	2x Cien 150 gr.	\$ 1.35	€ 1.00	Harmony	\$ 3.50	€ 2.58	
1 kilo waspoeder	€ 3.99	\$ 5.41	2,25 kg	\$ 6.38	€ 4.71	2,2 kg	\$ 6.20	€ 4.57	2,2 kg
1 blik doperwten	€ 1.38	\$ 1.87	2 kleinere potjes	\$ 2.88	€ 2.12	425 gram elk	\$ 1.50	€ 1.11	
500 gram waspeen	€ 0.79	\$ 1.07		\$ 1.25	€ 0.92	454 gram	\$ 3.50	€ 2.58	
2 kilo sinaasappels	€ 1.89	\$ 2.56		\$ 5.95	€ 4.39	2 kilo	\$ 8.40	€ 6.20	
1 stuks bleekselderij	€ 1.39	\$ 1.88		\$ 1.95	€ 1.44		\$ 2.50	€ 1.84	
1 kilo uien	€ 0.85	\$ 1.15	2 kg	\$ 2.76	€ 2.04	1005 gram	\$ 2.90	€ 2.14	
Totale kosten van alle producten	€ 30.92	\$ 41.92		\$ 64.71	€ 47.72		\$ 89.80	€ 66.23	

Bron: <http://caribischnetwerk.ntr.nl/2014/03/07/voedselprijzen-op-saba-dubbel-zo-duur-als-in-nederland/>

Daarnaast speelt het schoonheidsideaal een rol. Er moet wat 'vlees aan je lijf zitten', zo vinden eilandbewoners. Tegelijkertijd kan een paar kilo meer of minder het verschil maken wat betreft gezondheid. Vooral diabetes, dat veel voorkomt op Bonaire, gaat vaak hand in hand met overgewicht. De perceptie van de jongere generaties begint dan ook langzaam te veranderen. Ze weten dat ze gezond moeten leven en dat het beter is niet te dik te zijn. Maar er blijkt een verschil tussen denken en doen, want tegelijkertijd eten ze wel wat de ouders koken, wat er beschikbaar is.

2.1.2 St. Eustatius

Voor voedselproducten zijn de mensen op St. Eustatius grotendeels afhankelijk van import uit de VS, Canada, Dominicaanse Republiek en zelfs uit China. Het gemiddelde voedingspatroon bevat veel koolhydraten omdat er veel rijst, pasta en aardappelen worden gegeten. Het eten van zoete aardappel en yam, bijvoorbeeld, is al heel lang een gewoonte op het eiland. De mensen zijn niet gewend om veel groente en fruit te eten en die producten maken daardoor geen onderdeel uit van het dagelijkse voedselpatroon.

Ongezonder eten komt deels door de hoge prijzen van verse producten en deels door het gebrek aan kennis. Ook op St. Eustatius zijn de prijzen van levensmiddelen gestegen door een belasting van 6% op alle import na de invoering van nieuwe Nederlandse wetgeving vanaf 1 januari 2011. Het gevolg is dat in de supermarkt bijvoorbeeld drie appels of drie sinaasappels momenteel ongeveer vijf dollar kosten. Tegelijkertijd is het inkomen van mensen niet gestegen. Overgewicht is een groot probleem op het eiland.¹ Hoge bloeddruk en diabetes komen veel voor op het eiland (zie tekstbox 2).

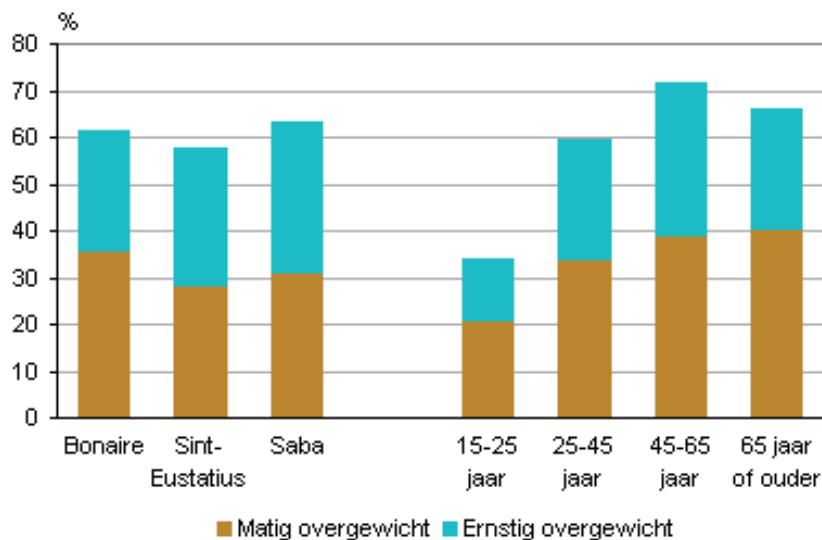
¹ Volgens het VNG Magazine vormen overgewicht en daarmee samenhangende chronische aandoeningen de grootste gezondheidsproblemen op Saba en St. Eustatius (zie: <http://www.vngmagazine.nl/archief/617/eilanders-gebukt-onder-zwaarlijvigheid>).

Tekstbox 2: Overgewicht op Bonaire, St. Eustatius en Saba

Zes op de tien inwoners (15 jaar of ouder) van Bonaire hebben overgewicht in 2013. Bij ruim een derde van de bevolking gaat het om matig overgewicht en bij ruim een kwart om ernstig overgewicht. Op St. Eustatius heeft bijna 30% van de inwoners matig overgewicht en heeft 30% ernstig overgewicht. Op Saba liggen de percentages iets hoger: 30% heeft matig overgewicht en een derde heeft ernstig overgewicht.

Op Bonaire hebben mannen vaker dan vrouwen matig overgewicht, terwijl vrouwen er juist vaker ernstig overgewicht hebben. Op St. Eustatius en Saba zijn er geen verschillen tussen mannen en vrouwen in de mate van overgewicht. Overgewicht komt vaker voor bij ouderen dan bij jongeren, maar vooral de 45- tot 65-jarigen hebben hiermee te maken. Van hen kampt ruim 70% met overgewicht. Mensen met een laag opleidingsniveau hebben vaker overgewicht dan hoogopgeleiden.

Aandeel personen in Caribisch Nederland met matig en ernstig overgewicht, 2013

Bron: CBS

Bron: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/nederland-regionaal/publicaties/artikelen/archief/2014/2014-27feb-gezondheid-leefstijl-cn-2013-art.htm>

2.1.3 Saba

Door de transportkosten en de importbelasting zijn de prijzen van voedsel hoog op Saba (zie Figuur 1.1). Sinds 1 januari 2011, toen nieuwe Nederlandse wetgeving van kracht werd, geldt een belasting van 6% op alle import in Saba. Hogere prijzen zijn bovendien het gevolg van hogere kosten die worden doorberekend door de leveranciers in St. Maarten. Die verwerken nu alle douanetarieven in hun prijs. Gezien de hoge prijzen, pleitte waarnemend gezaghebber Franklin Wilson vorig jaar nog voor het investeren in lokale landbouw, zodat er minder geïmporteerd hoeft te worden. Het eiland kent vruchtbare gronden.

Producten die op Saba veel gebruikt worden zijn rijst, brood, pasta en junkfood. Daarnaast geeft het status om producten uit de VS te kopen, zoals diepgevroren kant-en-klaarproducten. Opvoeding speelt bij dit alles ook een rol. Er wordt gezegd dat ouders niet meer zo streng zijn als vroeger. Als een kind zijn maaltijd niet wil opeten, maken of kopen de ouders een ander gerecht (wat het kind wel lust).

Overgewicht is een probleem op Saba. Het *VNG Magazine* schrijft hierover:

'Hoge bloeddruk en obesitas komen veel voor; 48% van de volwassen bevolking heeft een hoge bloeddruk, en de gemiddelde BMI is 27,9 bij mannen en 28,7 bij vrouwen. Tot 25 is "normaal", een BMI tussen 25 en 30 geldt als "matig overgewicht".'

Bestaand onderzoek heeft een verband gelegd met de snelle modernisering van het eiland.

'Ouderen hebben in korte tijd de beschikking gekregen over veel 'moderne' voorzieningen die een grote impact hadden op de leefstijl, maar zij hebben niet de middelen om daar op een comfortabele manier mee om te gaan - bijvoorbeeld omdat ze geen werk hebben. Jongeren gaan meer ontspannen met de verworvenheden om en hebben minder last van hoge bloeddruk.' (zie <http://www.vngmagazine.nl/archief/617/eilanders-gebukt-onder-zwaarlijvigheid>).

2.2 Determinanten van ongezonde voeding

Uit de gesprekken met de geïnterviewden kan worden geconcludeerd dat er diverse oorzaken zijn van het ongezonde voedingspatroon op de drie eilanden:

- *Voedselprijzen*

Ongezonde voeding zoals afhaalmaaltijden, diepvrieskip en witte rijst is goedkoop, terwijl gezonde voedingsmiddelen vaak duur zijn. Levensmiddelen zijn duurder dan in Europees Nederland, en dit gecombineerd met het feit dat het gemiddelde inkomen in Europees Nederland twee keer zo hoog ligt als op de Caribische eilanden, is het grootste deel van de eilandbewoners genoodzaakt goed te letten op voedselprijzen. Het beeld dat de voedselprijzen (te) hoog zijn voor veel mensen op de eilanden wordt door zeker de helft van de geïnterviewde personen ook zo ervaren.

- *Eetgewoonten en cultuur*

Naast de voedselprijzen spelen eetgewoonten en cultuur ook een rol. Koken met veel vet is gewoonte geworden, evenals gemaksvodsel. Ook in de opvoeding rondom voeding en gezondheid zijn de eilandbewoners makkelijker geworden. Daarnaast speelt het culturele schoonheidsideaal mee. Als laatste hechten veel mensen nog weinig waarde aan het kopen van gezond voedsel, en geven aan hun geld liever aan andere dingen te besteden.

- *Voedsel staat ver van mensen af*

Op alle drie de eilanden komt naar voren dat, waar de oude generatie nog vaak zelf aan landbouw deed, de jonge generatie ver af staat van voedsel (verbouwen). Status speelt daarbij een rol: het liefst leren jongeren een vak waarbij ze kantoorwerk kunnen gaan doen. Landbouw, werken met je handen, is verre van populair. Het idee dat de jongeren de toekomst hebben wordt wijd gedragen onder de geïnterviewden, en daarmee ook het besef dat de jongeren weer enthousiast moeten worden gemaakt voor voedsel en landbouw.

- *Kwaliteit*

Kwaliteit bestaat uit meerdere aspecten. Houdbaarheid is een belangrijke als we het over groente en fruit hebben, en daarom is (op Bonaire) het groente en fruit van Venezuela zo populair: het heeft maar een dag gereisd en is dus nog vers. Een nadeel van de producten uit Venezuela is dat ze veel bestrijdingsmiddelen (lijken te) bevatten; echter, er zijn maar weinig respondenten die dit als probleem hebben genoemd. Een kwaliteitselement wat meer stof doet opwaaien is het gerecyclede water van de zuiveringsinstallatie op Bonaire, dat in de nabije toekomst gebruikt gaat worden voor irrigatie van groente- en fruitteelt. Mensen zijn bezorgd of dat geen kwalijke gevolgen heeft voor de gezondheid (hormonen, medicijnresiduen).

3 Analyse van de bestaande projecten

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden bestaande landbouwprojecten en -initiatieven per eiland op drie onderdelen bekeken: (i) betrokken organisaties (publieke en private), (ii) soorten doelgroepen en (iii) aard van de projecten. Bij het laatste punt zijn de projecten en initiatieven geclusterd tot de volgende groepen: *onderwijs, voorlichting, begeleiding* en *business*. Door de oogharen bekeken kan elk project of initiatief in een of soms meerdere van deze rubrieken worden ondergebracht. Een dergelijke rubricering biedt handvatten voor de oplossingsrichtingen en handelingsperspectieven van het ministerie van EZ, die in de volgende hoofdstukken ter sprake zullen komen.

3.2 Bonaire

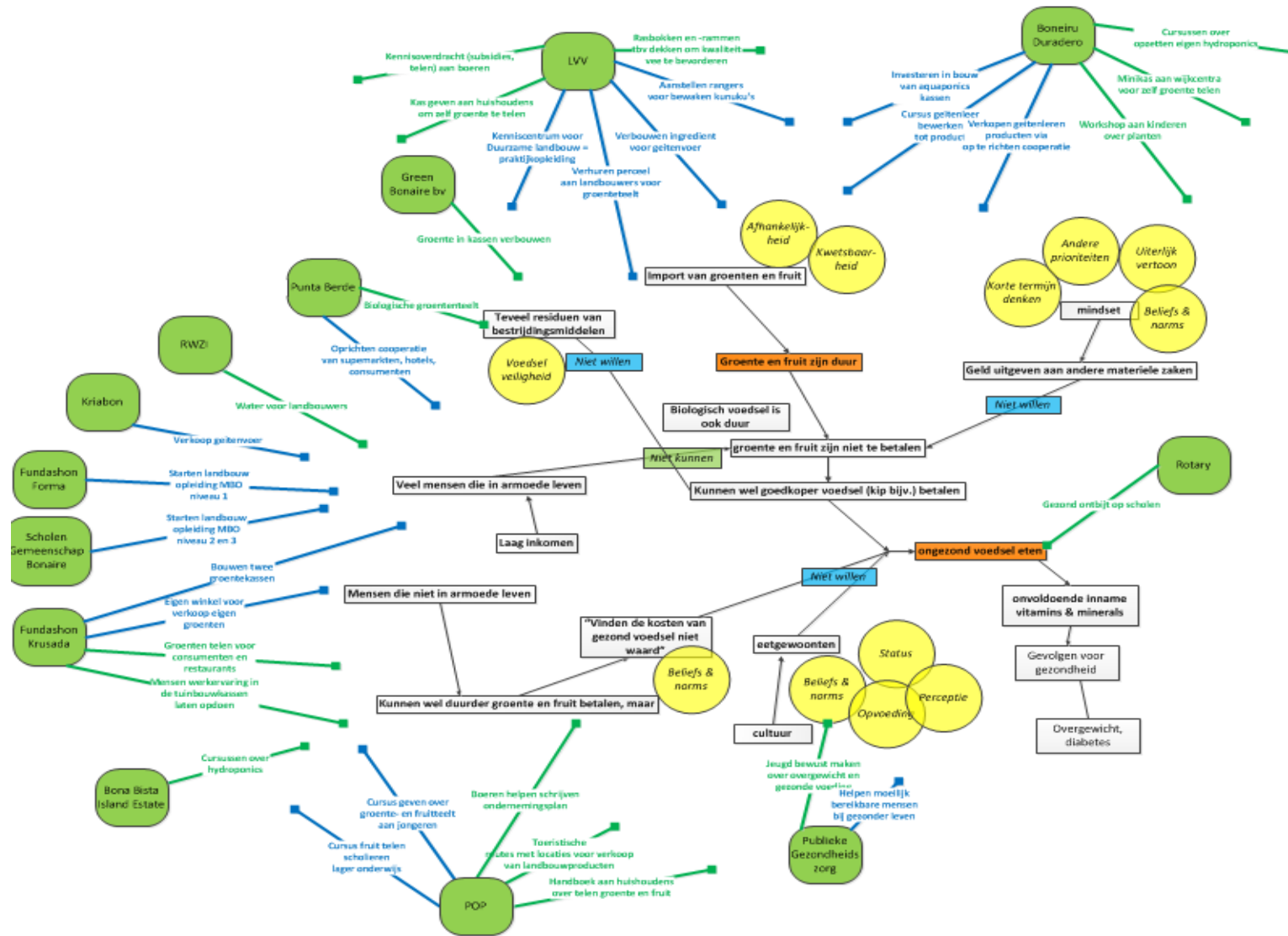
In Figuur 3.1 zijn op basis van de interviews lopende en geplande landbouwprojecten en -initiatieven van verschillende organisaties en personen op Bonaire weergegeven. Vanuit elke betrokken organisatie (groene cirkel) worden één of meerdere projecten of initiatieven uitgevoerd (groene streep) of gepland (blauwe streep).

Zoomen we nader in op deze projecten en activiteiten, dan zien we een *veelheid aan organisaties* in zowel de publieke sector (overheid, onderwijs, gesubsidieerde organisaties zoals stichtingen en dergelijke) als de private sector (ondernemers, vrijwilligers en dergelijke) die bij de projecten betrokken is: departement Landbouw, Veeteelt en Visserij (LVV), Boneiru Duradero, Green Bonaire bv, Punta Berde bv, de rioolwaterzuiveringsinstallatie van de overheid, Kriabon, Fundashon Forma, Scholengemeenschap Bonaire, Fundashon Krusada, Bona Bista Island Estate, ministerie van EZ (via POP), Publieke Gezondheidszorg van de overheid, Rotary Club Bonaire.

Verder zijn *meerdere soorten doelgroepen* te identificeren: groente en fruittelers, veehouders, supermarkten, horeca, consumenten, scholieren (lager en middelbaar onderwijs), huishoudens, moeilijk bereikbare mensen, werklozen.

De aard of inhoud van de projecten en activiteiten kan in vier clusters onderverdeeld worden:

1. *Onderwijs*: opzetten van opleidingen waar jongeren onderwijs over de landbouw en natuur krijgen van docenten, maar ook het interesseren van jongeren voor het verbouwen van voedsel.
2. *Voorlichting*: handboek over landbouw publiceren, cursussen geven (onder andere waarin boeren leren een ondernemingsplan te schrijven, en ze worden geïnformeerd over subsidies en telen), kenniscentrum voor duurzame landbouw.
3. *Begeleiding/ondersteuning*: bewoners begeleiden gezonder te leven, mensen werkervaring in de landbouw laten opdoen, middelen aan landbouwers verstrekken (onder andere water, grond, geitenvoer), middelen aan huishoudens en wijkcentra verstrekken (mini schaduwkas).
4. *Business*: het zelf verbouwen van groente op commerciële basis, kassenbouw, verkoop van eigen producten, en de oprichting van samenwerkingsverbanden (coöperaties).

Figuur 3.1 Lopende (=groene streep) en geplande (=blauwe streep) projecten en acties van diverse organisaties (=groene vakken) op Bonaire

3.3 St. Eustatius

In Figuur 3.2 zijn de lopende en geplande projecten en initiatieven op St. Eustatius weergegeven die ter sprake zijn gekomen in de interviews met mensen op het eiland. In vergelijking met Bonaire zijn er bij de projecten op St. Eustatius minder organisaties betrokken. Dat is omdat er op St. Eustatius vijf keer zo weinig mensen wonen als op Bonaire. Nauw samenhangend hiermee kent St. Eustatius minder doelgroepen waarop de lopende en geplande projecten en initiatieven zijn gericht. Het betreft vooral potentiële landbouwers, veehouders, vissers, consumenten en werklozen (onder andere jongeren).

Indeling in clusters

1. *Voorlichting*: verbeteren imago landbouw, aquaponics demonstraties.
2. *Begeleiding/ondersteuning*: verbeteren visfuiken, jongeren werkervaring in landbouw laten opdoen.
3. *Business*: op commerciële basis zelf groente verbouwen, exporteren van zelf geteelde groente, zoeken markten voor geitenvlees, tegengaan loslopende dieren.

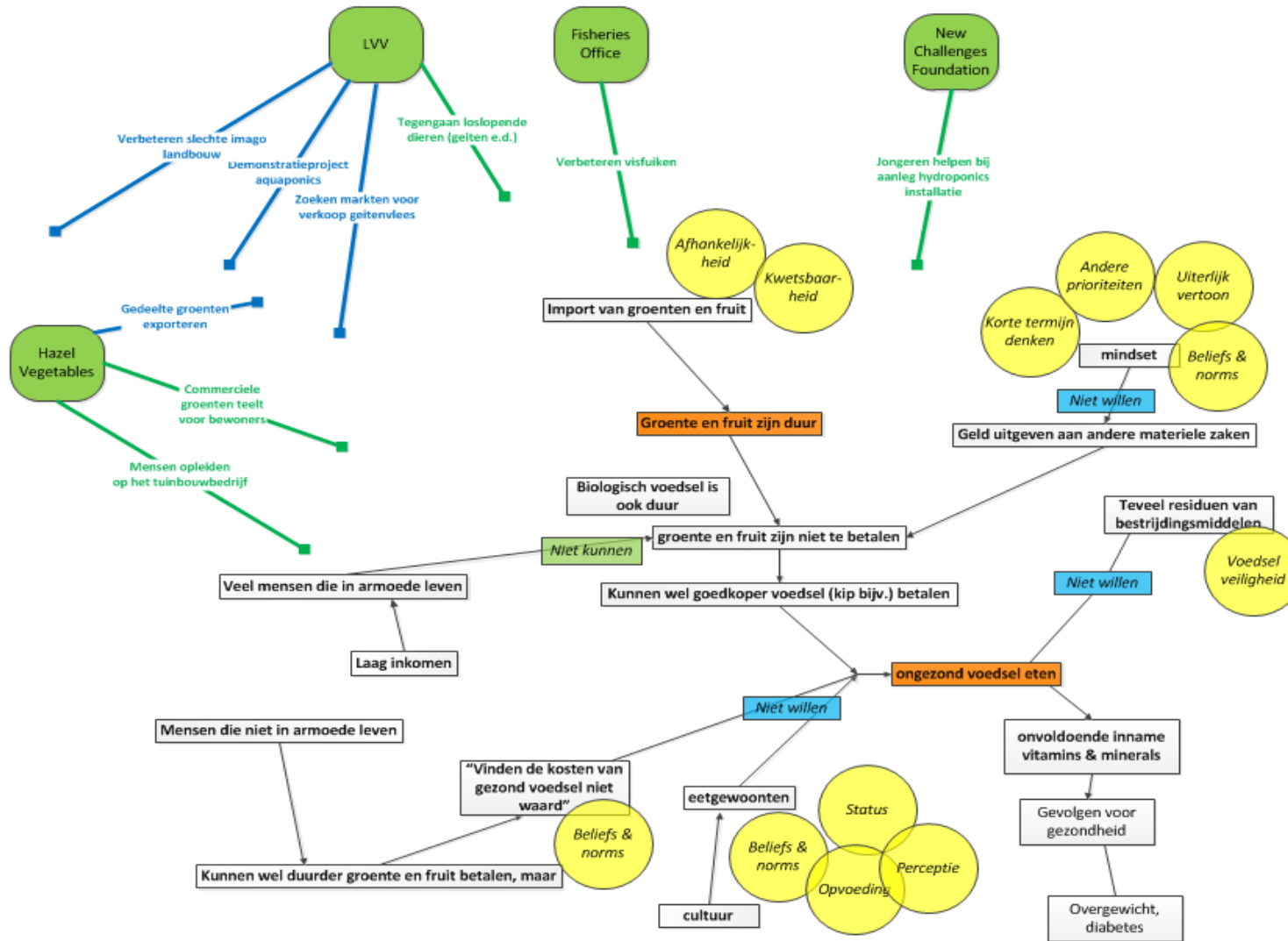
Er vinden op het eiland geen projecten of activiteiten plaats die gericht zijn op groen of landbouwkundig onderwijs vanuit een onderwijsinstelling.

3.4 Saba

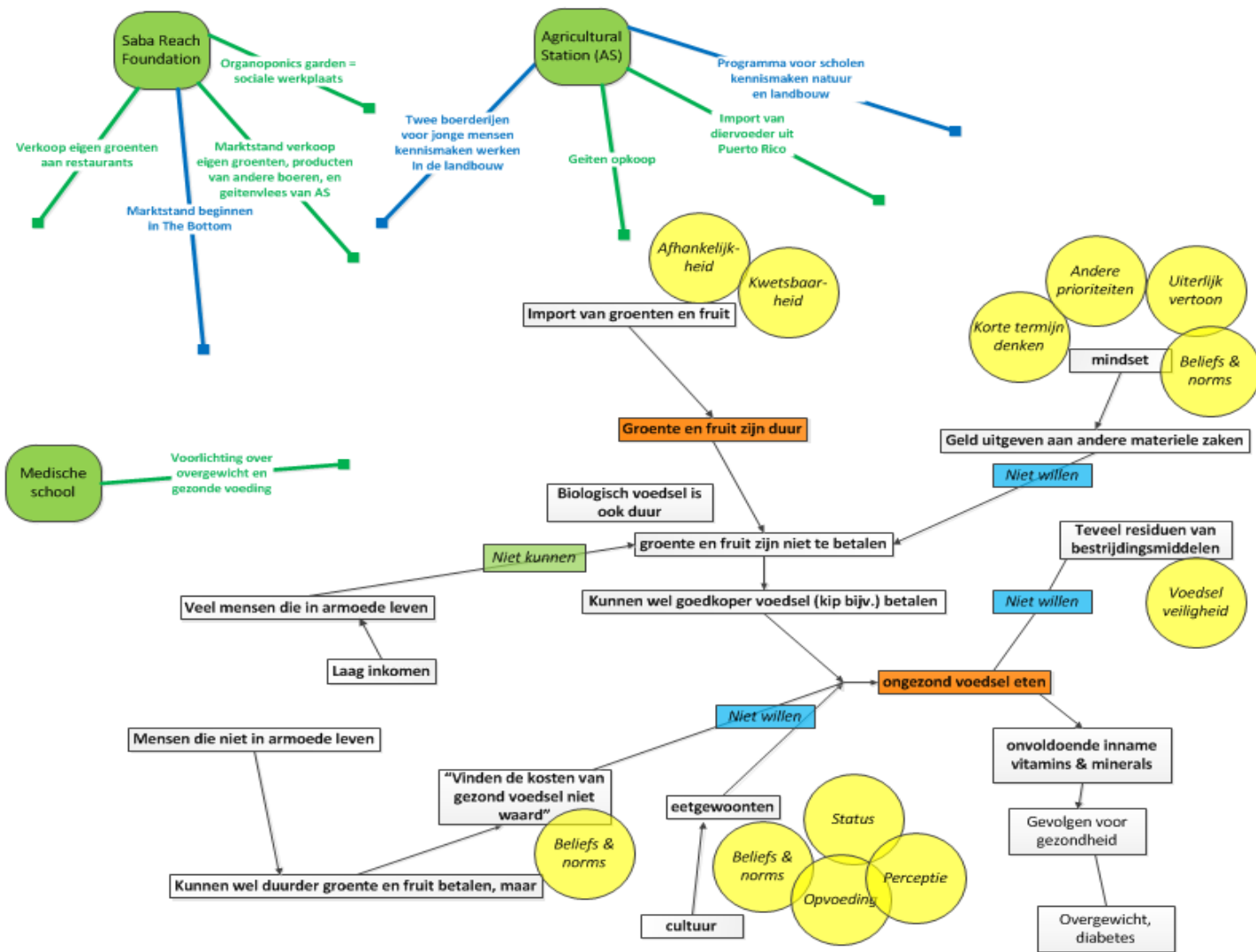
In Figuur 3.3 zijn de lopende en geplande projecten en initiatieven op Saba weergegeven die ter sprake zijn gekomen in de interviews met mensen op het eiland. Net als bij St. Eustatius zijn er gezien de relatief geringe bevolkingsomvang op Saba minder organisaties bij de projecten betrokken dan op Bonaire. Daarnaast is het aantal doelgroepen beperkt: geitenhouders, tuinbouwers, vissers, restaurants, consumenten, scholieren, werklozen. Ook dit komt door de kleine schaal van het eiland. Zo worden er bijvoorbeeld geen beroepsopleidingen aangeboden.

Indeling in clusters

- *Voorlichting*: overgewicht, kennismakingsprogramma scholen.
- *Begeleiding/ondersteuning*: mensen werkervaring in landbouw laten opdoen.
- *Business*: op commerciële basis verkopen van zelf verbouwde groente, opkopen geiten, importeren diervoeder.

Figuur 3.2 Lopende (=groene streep) en geplande (=blauwe streep) projecten en acties van diverse organisaties (=groene vakken) op St. Eustatius

Figuur 3.3 Lopende (=groene streep) en geplande (=blauwe streep) projecten en acties van diverse organisaties (=groene vakken) op Saba

4 Aanknopingspunten voor beleid

4.1 Rol van EZ

Per eiland zijn de lopende en geplande projecten vergeleken met de wensen en behoeften die ook zijn geuit door de geïnterviewden. Daaruit is afgeleid aan welke uitdrukkelijke behoeften niet of onvoldoende wordt tegemoetgekomen. Op basis daarvan worden per eiland mogelijk relevante aanknopingspunten voor de beleidsinzet van het ministerie van EZ aangegeven. Het ministerie is vanuit een stimulerende rol verantwoordelijk voor het scheppen van randvoorwaarden voor een goed ondernemingsklimaat en voor een goede aansluiting van het onderwijs op de arbeidsmarkt. Ook is het verantwoordelijk voor het stimuleren van een adequate en duurzame voedselzekerheid (Ministerie van EZ, 2014a) vanuit de rijksoverheid trekker van het thema economische ontwikkeling. Samen met de ministeries van SZW en I&M probeert het rijk de economieën van de drie eilanden vooruit te helpen.

Daarnaast speelt - in meer algemene zin - het ministerie een belangrijke rol op een drietal 'agrotterreinen': veterinaire (dierlijk); fytosanitaire (plantaardig); en in iets mindere mate dierenwelzijn. Alleen blijkt deze rol van het ministerie op de drie BES-eilanden nog niet uitgekristalliseerd omdat het zelf nog zoekende is. Belangrijk hierbij is dat, waar de Openbare Lichamen op de drie eilanden direct verantwoordelijk zijn, de verantwoordelijkheid van het ministerie indirect is (of: 'tweedelijns' verloopt). Deze indirecte verantwoordelijkheid vormt de kaders waarbinnen de 'handvatten' en 'handelingsperspectieven' voor het ministerie liggen. Met andere woorden, het ministerie dient zich nader te richten op deze indirecte verantwoordelijkheid, en concrete aangrijpingspunten hiervoor zijn het (groene en landbouw-)onderwijs, de douane en de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit. Via deze organisaties en instituties kan het ministerie van EZ oplossingsrichtingen aanreiken voor de problemen en knelpunten die spelen op gebied van landbouw en voedsel.

4.2 Bonaire

Veel projecten op Bonaire (cursussen, workshops) zijn gerelateerd aan het *verhogen van kennis over landbouw*. De bijbehorende doelgroep zijn niet alleen de inwoners (wijkcentra, kinderen thuis, kinderen op school) maar ook jongeren, door landbouwopleidingen te beginnen in het beroepsonderwijs, vooral bedoeld om de jeugd te stimuleren te gaan werken in de landbouw. Verder zijn projecten gericht op het *verstrekken van middelen* (bijvoorbeeld minikas, handboek) aan huishoudens (gezinnen) om meer zelf voedsel te verbouwen. Ook zien we initiatieven (voorlichting) om de houding en opvattingen van jongeren te veranderen door ze bewust te maken over gezonde voeding en overgewicht. Daarnaast zien we projecten aangrijpen op de commerciële voedselproductie op het eiland door onder andere het *verbeteren van de middelen voor boeren* (bouwen van kassen, beter fokken van geiten, verbouwen ingrediënten voor en leveren van geitenvoer, aanstellen bewakers landbouwgrond, landbouwpercelen verhuren, betere waterlevering) en het *verhogen van de kennis bij boeren* (kenniscentrum, kennisoverdracht via cursussen en dergelijke). Ook richten projecten zich op geitenhouders (zelf maken en verkopen van producten van geitenleer).

Verder blijkt dat projecten en initiatieven op Bonaire niet zijn gericht op de hoge prijs van het geïmporteerde gezonde voedsel. Ook zijn ze niet direct gericht op verhogen van het inkomen van mensen waardoor ze die relatief duurdere gezondere producten kunnen kopen. En ook niet op het verminderen van residuen van bestrijdingsmiddelen op geïmporteerde voedsel (voedselveiligheid). We concluderen dat veel projecten wel zijn gericht op de zogeheten eerste invalshoek of fase van voedselzekerheid namelijk het verbeteren van de beschikbaarheid van voedsel via het verhogen van de eigen landbouwproductie.

Gezien de verantwoordelijkheid van het ministerie van EZ en gelet op de behoeften die in de interviews naar voren zijn gekomen, zien wij twee aanknopingspunten voor de beleidsinzet van EZ:

- Ondernemerszin stimuleren door mensen goed begeleiden ('bij de hand te nemen') naar het realiseren van een succesvol project. En nadrukkelijk over de succesverhalen communiceren en de succesvolle ondernemers 'in het zonnetje zetten' en waarderen. Hun succes vormt de basis voor andermans succes; dat wil zeggen, het kan anderen prikkelen om ook ondernemer te worden.
- Het stimuleren van meer stages en leerwerkplekken in de landbouwsector. Wanneer gestart wordt met een landbouwopleiding is het belangrijk dat er praktische aansluiting is met de landbouwsector is.

4.3 St. Eustatius

Figuur 3.2 laat zien dat de meeste initiatieven aangrijpen op de voedselproducenten (boeren, vissers). Projecten zijn gericht op het *verbeteren van middelen* (aanleg installaties, betere visfuisen, stoppen loslopende geiten) ten behoeve van de eigen voedselproductie. Verder zijn projecten gericht op het *verbeteren van afzetkanalen* voor boeren (afzet geitenvlees, exporteren groenten). Ook zien we projecten die te maken hebben met de commerciële teelt van groenten voor eilandbewoners. De projecten zijn dus vooral gericht op het verhogen van de beschikbaarheid van voedsel door eigen landbouwproductie. De projecten in Figuur 3.2 grijpen echter niet aan op het verhogen van de landbouwkennis van boeren en ook niet op zelf verbouwen van voedsel door de inwoners thuis. Ook zijn geen projecten specifiek gericht op jongeren.

Gezien de verantwoordelijkheid van het ministerie van EZ en gelet op de behoeften die in de interviews naar voren zijn gekomen, zien wij de volgende aanknopingspunten voor de beleidsinzet van het ministerie van EZ:

- Er is behoefte aan een nieuwe generatie vissers die de visserijactiviteiten kan overnemen van de huidige generatie die vooral bestaat uit oudere mannen. Daarvoor moet onder meer het negatieve beeld van de visserij bij de jongeren veranderen ('het is zwaar en vies werk voor een mager loon').
- De verkoop en de export van vis verloopt slecht. Zo zijn er geen vaste exportfaciliteiten. De visserij is niet effectief en vissers hebben behoefte aan het vermarkten en verscheppen van hun vissen.
- Verbeteren van de afzetkanalen voor boeren.

4.4 Saba

Figuur 3.3 laat zien dat projecten aangrijpen op het *vergroten van kennis over landbouw* (werkervaring opdoen, programma op school) bij jongeren en kinderen op school, en vergroten van kennis over gezonde voeding. Daarnaast zien we projecten die aangrijpen op de commerciële voedselproductie op het eiland door onder andere het *verbeteren van de middelen voor boeren* (importeren diervoeder), het *verbeteren van de afzet voor boeren* (geiten opkoop, groenten leveren aan restaurants, eigen groenten verkopen op markt).

We zien dat in Figuur 3.3 geen projecten gericht op het onderwijs (landbouwopleiding), op verstrekken van middelen aan huishoudens om zelfvoorzienend te zijn thuis, op verhogen van de kennis over de landbouw bij boeren. En ook geen projecten die zich richten op de hoge prijs van het geïmporteerde gezonde voedsel en geen projecten gericht op het verhogen van het inkomen van mensen waardoor ze die relatief duurdere gezondere producten kunnen kopen.

Gezien de verantwoordelijkheid van het ministerie van EZ en gelet op de behoeften die in de interviews naar voren zijn gekomen, zien wij de volgende aanknopingspunten voor de beleidsinzet van EZ die te maken hebben met ondernemerschap:

- Stimuleren van meer samenwerking tussen de tuinbouwers (coöperatie) en coördinatie van de landbouwactiviteiten (afspraken over wie wat en hoeveel verbouwt).
- Marketing: een label voor alle producten die op Saba zijn verbouwd of gemaakt ('Produced on Saba'); branding van lokale producten in restaurants en winkels.
- *Capacity building* van lokale overheidsinstanties.

5 Aanbevelingen

5.1 Eerdere aanbevelingen

In de afgelopen paar jaar zijn drie rapporten (DLG, 2011; 2012a; 2014) verschenen waarin allerlei maatregelen worden voorgesteld ten aanzien van de landbouw, veeteelt en/of visserij op de drie eilanden. Een beknopte samenvatting van deze maatregelen staat weergegeven in Bijlage 4. Deze maatregelen vloeien voort uit de volgende visies:

- *St. Eustatius*

In 2011 stelde de Dienst Landelijk Gebied (DLG) samen met de Rijksdienst Caribisch Nederland EZ unit dat er op St. Eustatius innovators (*frontrunners*) moeten zijn en blijven die moeten kunnen doorgaan met hun activiteiten en hun landbouwproductie verbeteren. En dat zou dan andere mensen inspireren om nieuwe activiteiten te ontwikkelen. Daardoor zou de potentie van de landbouw en visserijsector op St. Eustatius zich verder ontwikkelen en worden benut (DLG, 2011). Later, in september 2014, werd tijdens de strategische handelsconferentie werd expliciet aandacht gevraagd voor het opzetten van specifieke niche markten op St. Eustatius.

- *Saba*

Dit eiland is extreem afhankelijk van de import van voedsel. En door het importeren komt er een hoge vrachtprijs bij waardoor vers voedsel erg duur is. Bovendien leert de ervaring dat als er een orkaan is geweest, het eiland minstens twee weken verstoken is van vers geïmporteerd voedsel. In het rapport *Assessment of Opportunities for Sustainable land use on Saba* van DLG (2012a) is dan ook de wens geuit dat Saba meer zelfvoorzienend wordt door meer en betere eigen landbouw.

- *Bonaire*

In de *Beleidsvisie 2014-2029 Bonaire* (Openbaar Lichaam Bonaire, 2014) over de landbouw, veeteelt en visserij worden voor de komende jaren meerdere acties voorgesteld. Deze lopen uiteen van de ontwikkeling van duurzame veeteelt en de verbouw van veevoer tot uitbreiding van het aantal erftuinen en de ontwikkeling van specifieke visserijwetgeving. Daarnaast is er de POP Bonaire die bestaat uit 40 projecten die zijn onderverdeeld in vier thema's: (i) toerisme op het platteland, (ii) kansen voor ondernemers, (iii) groenten uit de eigen tuin en een (iv) centrum voor duurzame landbouw.

Onze onderstaande aanbevelingen voor de beleidsinzet van het ministerie van EZ zijn dan ook aanvullend op de maatregelen van de bovenstaande drie rapporten (zie ook Bijlage 4). Daarbij is het van belang om te weten wat er van die voorgestelde maatregelen terecht is gekomen en in hoeverre ze succesvol zijn. De uitkomst van zo'n evaluatie kan namelijk consequenties hebben voor onze aanbevelingen.

5.2 Aanbevelingen voor het ministerie van EZ

De eilanden zijn erg afhankelijk van geïmporteerd voedsel, terwijl lokaal geproduceerd voedsel beperkt beschikbaar is. De aanbevelingen voor het ministerie richten zich op deze twee sporen.

Overweeg een knip te maken tussen de Benedenwindse Eilanden en de Bovenwindse Eilanden. Waar bij de Bovenwindse Eilanden zelfvoorziening niet voor de hand ligt, is het een nader onderzoek waard of zelfvoorziening op Aruba, Bonaire en Curaçao niet een perspectiefvolle en haalbare weg voorwaarts is. Landbouwproducten zijn nu vooral voor nichemarkten bestemd is, en minder voor de bulk. De achterliggende gedachte is dat als er op de eilanden meer wordt geproduceerd voor niche markten, er meer mensen meer inkomen krijgen, wat vervolgens bijdraagt aan het verbeteren van de toegang tot geschikt en voedzaam voedsel. Mogelijk is er meer te realiseren dan het produceren voor niche markten.

Landbouwonderwijs vormt de basis voor de bevordering van de eigen landbouw, en via dit onderwijs kan het ministerie van EZ - als indirect verantwoordelijke - het ondernemerschap stimuleren door mensen goed begeleiden ('bij de hand te nemen') naar het realiseren van een succesvol project. Ten aanzien van ondernemers gaat het zowel om de grote kassenbouwers (die kunnen stageplaatsen bieden bijv.) als kleine initiatiefnemers (boeren). Ook zou ook de infrastructuur voor de afzet, niet alleen lokaal maar ook de export, moeten worden verbeterd. Eerder nog dan voor het ministerie van EZ is hier een rol voor het Ministerie van Infrastructuur en Milieu (I&M) weggelegd. En verder ligt het voor de hand om samenwerking op het terrein van landbouw en voedsel tussen Aruba, Bonaire en Curaçao te stimuleren. De drie eilanden kennen immers vergelijkbare culturen.

Voor de Bovenwindse Eilanden, die volledig afhankelijk zijn van voedselimporten, liggen de aanbevelingen vooral op het terrein van de bevordering van handel en de verbetering van mogelijke handelsrelaties. De landbouwraden kunnen hier een rol in spelen, maar ook de kennis en ervaring die het ministerie van EZ heeft op het terrein van agro-logistiek. Wat deze rol precies zou kunnen zijn, en hoe deze kennis en ervaring zo optimaal kan worden gebruikt, zou in de Uitvoeringsagenda Caribisch Nederland nader bepaald moeten worden. Hierbij dient ook aandacht te zijn voor (verdere) samenwerking met de nabije Britse en Franse eilanden, oftewel voor *capacity building*.

In Caribisch Nederland heeft de Autoriteit Consument en Markt (ACM) geen taken in het kader van generiek mededingingstoezicht, zoals dat in Nederland is neergelegd in de Mededingingswet. De reden hiervoor is dat er in Caribisch Nederland geen sprake is van een marktsituatie die zich leent voor toepassing van het Europese mededingingsbeleid. Vanwege de kleine economische schaal en het insulaire karakter is het perspectief voor effectieve concurrentie in veel sectoren zeer beperkt. Gevolg is evenwel dat bijvoorbeeld op Bonaire de groot- en detailhandel wordt gedomineerd door de Nederlandse Van den Tweel groep en dat de import vanuit Curaçao op Bonaire volledig in handen is van de vrachtvervoerder Don Andres. Om de betaalbaarheid van goederen en diensten te kunnen borgen, beschikken de bestuurscolleges van de eilanden op grond van de Prijzenwet BES over de bevoegdheid om de prijzen van goederen en diensten te reguleren en om inzage te vereisen in de manier waarop prijzen tot stand komen (zie Ministerie van EZ, 2014b).

Voor het ministerie van EZ is het zaak na te gaan hoe het ontbreken van mededingingswetgeving of consumentenbeschermingsmaatregelen van invloed zijn op de hoge prijzen van gezond en vers voedsel. Hierbij moet gekeken worden naar het verlagen van importbelasting maar ook naar de invoerrechten op hulpmiddelen voor de landbouw, veeteelt en visserij en de monopoliepositie van ondernemers. Dit draagt bij aan het verbeteren van de beschikbaarheid van voldoende hoeveelheid voedsel van goede kwaliteit. Hierbij spelen ook andere departementen en instanties een rol zoals het Ministerie van Financiën en de Autoriteit Consument en Markten.

Ten aanzien van het laatste aspect zouden de eilanden een voorbeeld uit de praktijk moeten aandragen bij het ministerie van Financiën waarin duidelijk de huidige problemen met de import en invoerrechten naar voren komen.

Tot slot moet worden overwogen om bij de invoer de controle op residuen van bestrijdingsmiddelen op de geïmporteerde groente en fruit te intensiveren gezien de percepties over voedselonveiligheid onder de bevolking.

Literatuur

- CBI (2014). *Bonaire 2020. Quick Scan Handels- en investeringsbevordering*. Bonaire.
- DLG (2011). *Assessment of Opportunities for Sustainable agriculture and fisheries on St. Eustatius*. Final report. Utrecht.
- DLG (2012a). *Assessment of Opportunities for Sustainable land use on Saba*. Final report. Utrecht.
- DLG (2012b). *Bonaire: plattelandsontwikkeling - Playa Oost en Rincon*. Ministerie van EL&I en eilandbestuur Bonaire.
- DLG (2014). *Plattelandsontwikkelingsplan Bonaire - En nu aan de slag!* Openbaar Lichaam Bonaire en het Ministerie van Economische Zaken.
- FAO (2006). *Integrated Food Security and Humanitarian Phase Classification (IPC) Framework*. ESA Policy Brief, 06-01.
- Judge, L., S. van Berkum, Y. Dijkshoorn en R. de Jong (2014). *Effects of the Venezuelan Export Ban on the Bonairean Food Supply*. Den Haag, LEI Wageningen UR, Interne Notitie.
- Kuhlman, T. (2014). *Landbouw in Caribisch Nederland. Verleden, heden en toekomst*. Powerpoint presentatie. LEI. Wageningen UR.
- Ministerie van EZ. (2014a). *Rijksbegroting 2015*. Den Haag.
- Ministerie van EZ. (2014b). *Beantwoording vragen over de postbezorging in Caribisch Nederland*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer. Den Haag, 22 januari 2014.
- Openbaar Lichaam Bonaire (2014). *Beleidsvisie 2014-2029 Landbouw, Veeteelt en Visserij Bonaire*.
- Saba (2013). *Agricultural Project*. Projectplan.
- Saba (2013). *Goat Buy Back Project*. Projectplan.
- Statia (2013). *Roaming Animals*. Projectplan.

Websites

- CBS (2014). Bonaire: import 165 mln dollar, export 14 mln dollar. Zie: www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/internationale-handel/publicaties/artikelen/archief/2014/2014-bonaire-import-export-2013-art.htm (28 augustus 2015).
- CBS (2015). Bevolking Caribisch Nederland. Zie: <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=80534ned&D1=a&D2=a&D3=a&D4=1-3&D5=I&HDR=T,G4,G3&STB=G1,G2&VW=T> (28 augustus 2015).

Bijlage 1 Geïnterviewde personen

	Naam	Interview	Functie	Organisatie	Eiland
1	Jaap van der Wel en Pieter Groenendal	20 november 2014	Tuinder en partner/investeerder	Tuinbouwbedrijf Green Bonaire	Bonaire
2	Jonathan Jukema en Evelien Martis	19 november 2014	Directeur R&O en beleidsadviseur EZ	Directie Ruimte en Ontwikkeling	Bonaire
3	Jan Jaap van Almenkerk	17 september 2014	Projectleider POP	POP Bonaire	Bonaire
4	Vincente Figaroa en Raymond Emers	16 september 2014	Interim directeur LVV en werknemer	LVV van de directie Ruimte en Ontwikkeling	Bonaire
5	Roald Boom	24 november 2014	Projectontwikkelaar	Bona Bista Island Estate	Bonaire
6	Edwin Emerenciana en Corien Unger	26 november 2014	Manager kippenfarm en coördinator tuinbouw	Kippenfarm Punta Blanka en Punta Berde	Bonaire
7	Joris Karman	28 november 2014	Directeur	MBO van het Scholengemeenschap Bonaire (SGB)	Bonaire
8	Francine Foe en Gene Herbert	2 december 2014	Directeur en assistent directeur	New Challenges Foundation	St. Eustatius
9	Jimmy Zagers en Lancelott Hassell	20 januari 2015	Groentetelers		Saba
10	La-Toya Charles en Jasper Oei	19 januari 2015	Directeur en voorzitter van de Raad van Bestuur	Saba Reach Foundation	Saba
11	Randall Johnson	20 januari 2015	Manager	Agricultural Station	Saba
12	Mw Addy	20 januari 2015	Eigenaar	Unique Supermarket	Saba
13	Sharon Bol	26 november 2014	Coördinator	Boneiru Duradero	Bonaire
14	Steve Piontek en Erik Boman	21 januari 2015	Marine onderzoekers	Fisheries Office	St. Eustatius
15	Jan Jaap van Almenkerk en Sherwin Pourier	26 januari 2015	Projectleiders	POP Bonaire	Bonaire
16	Mevrille Hazel	22 januari 2015	Boer en coördinator	Hazel tuinderij	St. Eustatius
17	Theresa Leslie	16 december 2014	Interim Manager	LVV (afdeling van directie Economie en Infrastructuur)	St. Eustatius
18	Elyane Paul	9 december 2014	Directeur	Raad Onderwijs Arbeidsmarkt Caribisch Nederland	Bonaire
19	Siem Dijkshoorn	11 december 2014	Directeur	Directie Economie en Infrastructuur	St. Eustatius
20	Dihiane Arnaud	11 december 2014	Manager	Hotel The Old Gin House	St. Eustatius
21	Alcira Jansen	2 december 2014	Hoofd	Afdeling Publieke Gezondheidszorg (directie Samenleving en zorg)	Bonaire
22	Mevrille Hazel	27 november 2014	Boer en coördinator	Hazel tuinderij	St. Eustatius
23	Arie Boers	2 december 2014	Coördinator tuinbouw	Fundashon Krusada	Bonaire
24	René Caderius van Veen	3 december 2014	Oprichter	Sabagro	Saba

Bijlage 2 Lijst met interviewvragen

1. Kunt u omschrijven wat uw functie is, wat uw organisatie inhoudt en wat uw bezigheden zijn?
2. Welke projecten lopen er? Wat is er momenteel gaande?
3. Welke projecten zijn er gepland?
4. Het Ministerie van EZ heeft twee problemen geïdentificeerd die moeten worden opgelost: het hoge prijspeil van voedsel en het ongezonde eetpatroon op de eilanden. In hoeverre vindt u dat deze problemen spelen op het eiland?
5. Op welke manier dragen de genoemde lopende en/of geplande activiteiten bij aan de doelstellingen betreft het prijspeil en gezonde voeding?
6. Zijn er volgens u mogelijkheden om de effectiviteit van de projecten verder te vergroten met (meer/andere) hulp van het Ministerie, en zo ja, hoe?
7. Wat mist er nog op het eiland om beter bij te dragen aan de twee doelstellingen?
 - a. Wat betreft het huidig potentieel (huidige landbouwers en landbouwmethoden);
 - b. Onderzoek, voorlichting en onderwijs;
 - c. Kennis/wetenschap.
8. Hoe groot is het draagvlak voor lokale landbouw onder de lokale bevolking en de lokale overheid? (Bijv. landbouwers: krijgen zij voldoende overheidssteun en hebben ze genoeg afnemers? Overheid: is er animo om landbouw te bedrijven op het eiland? Gezondheid: is het bewustzijn om bij te dragen aan een gezonde voeding bij de landbouwsector groot genoeg?)
9. Wat kan er volgens u worden gedaan op het eiland om het draagvlak rondom landbouw/ zelfvoorziening/ goede voeding te vergroten?
10. Op welke vlakken moet het Ministerie het voortouw nemen?
11. Op welke vlakken kunnen dwarsverbanden (beter) worden benut? D.w.z. dwarsverbanden tussen eilanden of juist dwarsverbanden tussen aandachtsgebieden zoals toerisme, natuur, landbouw, etc.

Bijlage 3 Lopende en geplande projecten

In deze bijlage worden kort de projecten per eiland beschreven die tijdens de interviews door de geïnterviewden zelf ter sprake zijn gebracht. Het gaat daarbij om zowel lopende als geplande projecten op het terrein van landbouw en voedsel op de eilanden Bonaire, St. Eustatius en Saba.

Bonaire

Lopende projecten

- Tuinbouwproject Green Bonaire: groentekassen gebouwd op het terrein van de stichting Krusada. De drie kassen van de Krusada hebben een totaal oppervlakte van 500 m². Er worden Verschillende gewassen geteeld zoals spinazie, paksoi en rucola, en verschillende kruiden (basilicum, munt). Eerder werden meer verschillende groente verbouwd en verkocht aan individuele klanten. Sinds kort meer richten op de horeca op Bonaire. Die kan namelijk grotere hoeveelheden afnemen en wellicht ook een zekerere afname garanderen. De productie kan niet concurreren tegen de prijzen van geïmporteerde producten zoals uit Venezuela. Daarom is de focus op restaurants geworden want die vinden versheid belangrijker dan de individuele consument. Op dit moment draaien de drie kassen nog deels op zorgsubsidie van de stichting Krusada. Het plan is dat in de toekomst de groenteteelt zonder subsidies kan. Drie cliënten van de Fundashon Krusada werken momenteel in die groentekassen. Omdat dat gebeurt op onregelmatige basis, verrichten zij vooral losse hand- en spandiensten. De Rotary op Bonaire heeft een project waarbij kinderen op school een gezond ontbijt krijgen.
- POP project waarbij het gezuiverde rioolwater van de rioolwaterzuiveringsinstallatie beschikbaar is om te worden gedistribueerd naar belangstellende boeren. Dat water geeft de zekerheid om het jaar rond te kunnen produceren.
- LVV geeft workshops aan entrepreneurs (commerciële landbouwers) waarbij ze de ondernemerszin wordt geleerd om zelf subsidies aan te vragen, om percelen met verschillende gewassen te onderhouden e.d.
- Het project 'Mi Hofito' van LVV van de directie Ruimte en Ontwikkeling waarin huishoudens een kleine kas krijgen om zelf groente te verbouwen zodat de mensen op huishoudelijk niveau wat meer zelfvoorzienend worden. In Rincon hebben een paar honderd mensen deelgenomen aan de workshop. Zeventig mensen hebben momenteel een kas, waarvan vijftig mensen een kas hebben gekregen vanuit het project en twintig mensen hebben zelf een kas gebouwd. In Playa (Kralendijk) hebben ongeveer 150 mensen deelgenomen. En in het kader van het POP wordt een handboek gemaakt over hoe men thuis zelf groente en fruit moet telen op Bonaire omdat veel mensen dat niet weten. Voor Antriol heeft het Ministerie van EZ 20 kasjes gefinancierd. In het kader van POP worden een honderdtal kasjes voor gezinnen die zijn aangewezen op de voedselbank, ter beschikking gesteld.
- Verder heeft de EZ RCN unit voor LVV rasrammen en rasbokken aangeschaft waarmee veehouders hun schapen en geiten kunnen laten dekken. Daarmee wil LVV de diversiteit en kwaliteit van het vee (gezonde veestapel) op Bonaire waarborgen.
- In het fruitbomen project zijn ongeveer 500 bomen geplant.
- Roald Boom van Bona Bista Island Estate past op kleine schaal momenteel twee landbouwtechnieken toe. Ten eerste is dat permanente landbouw waarbij eerst wordt geïnvesteerd in de bodemkwaliteit en daarna ontwikkel je een ecosysteem dat vervolgens continu landbouwgewassen levert. Dat project is al drie jaar bezig. De tweede techniek is hydroponics. Dat is een systeem waarop groente direct in water met nutriënten groeit in plaats van in de grond. Roald Boom is bezig om cursussen over de hydroponics te organiseren.
- Bijna het hele aanbod van eieren op Bonaire worden geleverd door de kippenfarm Punta Blanku. Daarnaast heeft Punta Blanku ongeveer 800 geiten op het eigen terrein van 350 hectare lopen. In 2013 is op het terrein een groentetuin aangelegd door Punta Berde. Daar wordt op kleine schaal geprobeerd biologische groente in de volle grond te telen.

- Bij Boneiru Duradero heeft men met een landbouwgroepje drie workshops georganiseerd over het maken van vruchtbare grond en over hydroponics (het opzetten van een eigen hydroponics systeem). Verder voert Boneiru Duradero samen met LVV een project met buurt- en wijkcentra. In de buurtcentra is naschoolse opvang. Alle wijkcentra hebben een minikas gekregen van Boneiru Duradero. En samen met LVV is een workshop voor de kinderen gegeven over planten.
- Vanuit het POP zijn enkele toeristische routes door het binnenland van Bonaire uitgezet om dat gebied te ontsluiten voor de toeristen. Langs de routes kunnen dan lokale ondernemers (o.a. landbouwers) een activiteit opzetten waarbij toeristen iets kunnen doen of eten. Er blijkt veel interesse hiervoor te zijn bij de omwonende ondernemers (o.a. Punta Blanku en de nabij gelegen Ecolodge).
- Ook is er in het kader van het POP een project om het ondernemerschap bij boeren en ondernemers in het landelijk gebied te ontwikkelen. Het project heeft kleine fondsen beschikbaar voor deze ondernemers. Mensen worden geholpen om een ondernemingsplan te schrijven.
- Verder heeft LVV een akker van ca. 4 hectare bewerkt met sucro sorghum, een snelgroeïende plant als voer voor geiten. Door de geiten te voeren hoeven ze niet meer los te lopen en leveren ze geen schade meer aan de natuur. De bedoeling is dat de landbouworganisatie Kriabon het geitenvoer gaat verkopen. Door het voer hoopt men ook dat de kwaliteit van het geitenvlees verbeterd.
- Vanuit de Publieke Gezondheidszorg loopt het project Jongeren Op Gezond Gewicht. Het project is gericht om verschillende organisaties te laten samenwerken tegen overgewicht zoals gemeente, scholen, bedrijfsleven e.d. Het project is gestart in 2013 en duurt vijf jaar. Men hoopt via de kinderen het gezin en vervolgens de wijk, dan de stad en tenslotte heel Bonaire te beïnvloeden. Momenteel vinden er gesprekken plaats met het bedrijfsleven om het project te sponsoren en om samen de boodschap tegen overgewicht uit te dragen.

Geplande activiteiten

- Op 2 ha van het terrein van LVV, naast de rioolwaterzuiveringsinstallatie, kunnen belangstellenden (landbouwers met een goed ondernemingsplan waarbij wordt aangegeven dat men voor langere tijd op het terrein wil blijven werken) een stuk grond (ca. 1000 m²) huren om zelf landbouwgewassen te telen. Op de grond mag ook een kas worden geplaatst. Verder zijn op het terrein water (afkomstig van de waterzuiveringsinstallatie), machines, een loods en een dripping installatie beschikbaar.
- Daarnaast wordt op het terrein van LVV een kenniscentrum voor duurzame landbouw gebouwd door het POP-project. Het kenniscentrum fungeren als een soort kennishub voor alle landbouwers op Bonaire. Het moet een praktijkopleidingsplaats worden, niet alleen voor primaire landbouwproducten maar ook voor de verwerking ervan.
- Ook is het plan om een soort boswachters aan te stellen die toezicht gaan houden op de kunuku's, de gebieden buiten de dorpen en steden waarop gewassen worden verbouwd. Daarmee wil men voorkomen dat boeren hun grond verlaten zodra ze klaar zijn met hun landbouwactiviteiten.
- Vanuit het POP zullen cursussen worden gegeven aan kinderen van groep 7 in het lager onderwijs waarin zij leren hoe ze fruit moeten telen.
- In september 2015 zal de Fundashon Forma (een opleidingsinstituut) starten met een landbouwopleiding op MBO niveau 1. De leerlingen die de opleiding dan hebben gehaald, kunnen daarna instromen in de nieuwe landbouwopleiding bij het Scholengemeenschap Bonaire op MBO niveau 2.
- Het mbo van de Scholengemeenschap Bonaire is van plan om een landbouwopleiding op te zetten. De vraag daarvoor komt van het ROA Caribisch Nederland. De opleiding zal onder meer bestaan uit teeltmethoden, milieu, eventueel ecologisch of biologisch dynamische voeding. En er komen deelkwalificaties voor mbo-niveau 2 en -niveau 3. Het plan is dat in 2016 er een opleidingsplan zal worden ingediend waarna later in dat jaar met de opleiding wordt gestart.
- Boneiru Duradero zegt te gaan investeren in de kasconstructie van het aquaponics project van Roald Boom op voorwaarde dat er twee lokale mensen meedoen met het bouwen van de constructie zodat kennis en ervaring opdoen. De kasconstructie wordt begin 2015 gebouwd. Aquaponics en hydroponics zijn moderne manieren van landbouw. De gedachte is om de interesse van jongeren te wekken omdat die nog vaak een ouderwets beeld van de landbouw hebben waarbij wordt gewerkt met een ploeg en eg in de grond.
- Ook start Boneiru Duradero dit jaar met een geitenleer project. Er zullen cursussen worden geven in leerbewerking tot het maken van een eindproduct. De bedoeling is dat die producten dan via een

centraal verkooppunt voor een vaste prijs worden afgenomen. Dat verkooppunt geeft de producten door aan winkels. Er wordt gedacht om een coöperatie op te richten die dat gaat organiseren.

- Vanuit POP zal worden gestart met een project waarbij vijftig jongeren tussen de tien en dertien jaar acht weken lang een intensieve cursus gaan krijgen over groente- en fruitteelt. Het doel is om meer interesse in groen en landbouw te creëren. Na de lagere school kunnen de jongeren wellicht doorstromen naar de groenopleiding van het voortgezet onderwijs. Dit is in samenwerking met Samenleving en Zorg.
- De Publieke Gezondheidszorg op Bonaire gaat proberen een deel van de gezondheidsbevordering en ziektepreventie anders in te steken voor de groep mensen die door allerlei problemen op het gebied van werkeloosheid, verslaving, armoede, opvoeding, maar moeilijk toekomen om een gezond(er) leven te leiden. Die nieuwe benadering is momenteel nog in ontwikkeling. De groep mensen zal in ieder geval actief worden benaderd in de wijk door professionals.
- Fundashon Krusada gaat in haar kantoor een winkel starten waar vanaf april 2015 de eigen producten worden verkocht. Verder zullen dit jaar nog twee nieuwe kassen (totaal ongeveer 500 m²) in gebruik worden genomen. Daarnaast worden op het terrein van Krusada de kassen van Green Bonaire gebouwd. Die kassen hebben wel een eigen bedrijfsvoering. Krusada en Green Bonaire werken wel samen want de trekker en watergeefinstallatie van Green Bonaire mag ook door Krusada worden gebruikt.
- Met het gezuiverde water van de nieuwe zuiveringsinstallatie is het de bedoeling dat op termijn voer voor de geiten wordt verbouwd zodat de geiten in de kunuku (landelijk deel van het eiland buiten de dorpen) kunnen worden gehouden en niet meer van het erf hoeven te worden gelaten.

St. Eustatius

Lopende projecten

- Momenteel worden door de New Challenges Foundation twee programma's uitgevoerd op het gebied van de landbouw. Ten eerste een banenprogramma dat onderdeel is van het Hazel Vegetable Project. Daarin zijn tot nu toe zes mensen op de farm opgeleid waarvan er vijf uiteindelijk door de farmer Mr. Hazel zijn aangenomen. Het tweede programma dat in januari 2015 is gestart, is de aanleg van twee hydroponics installaties die ieder 300 planten kunnen bevatten. Het aanleggen dient ook als een banenprogramma voor ongeveer zeven jongeren van het Sociaal Kanstraject Jongeren waarvoor de New Challenges Foundation verantwoordelijk is.
- Het Fisheries Office verzamelt allerlei gegevens over de natuur en visserij zoals de hoeveelheid vis die dagelijks wordt gevangen, het aantal koeien en slangen op het eiland, de uitheemse soorten. Verder wordt een project uitgevoerd om de visfinken te verbeteren.
- Het departement van Landbouw, Veeteelt en Visserij (LVV) voert een project uit om het loslopen van dieren, zoals koeien, schapen, geiten, varkens, tegen te gaan.
- Het volgegronds groentebedrijf van de heer Hazel is het enige commerciële landbouwbedrijf op het eiland. De tuinderij heeft een omvang van ongeveer 3,2 hectare waarop onder meer tomaten, groene pepers, aubergines, bonen, watermeloenen, zoete aardappels het hele jaar rond worden geteeld.
- Op St. Eustatius zijn er geen plannen voor het instellen van groen opleidingen.

Geplande initiatieven

- Het Fisheries Office is van plan om gegevens te verzamelen over achtergelaten visfinken (ghost traps) zoals welke vissen in die finken zitten en of de vissen er uit kunnen, om zo te onderzoeken of die finken schade toe brengen aan de vissen.
- De afdeling LVV van de directie Economie en Infrastructuur is op zoek naar markten waar het vlees van geiten (die los liepen en schade brachten aan de natuur) kan worden verkocht of worden geëxporteerd. Verder is LVV bezig met het opzetten van een demonstratieproject over aquaponics waarmee ze mensen wil interesseren om ook te beginnen met aquaponics. Ook denkt LVV na over hoe het slechte imago van de landbouw kan worden verbeterd.
- De tuinderij van de heer Hazel wil een deel van de gewassen gaan exporteren naar de twee andere eilanden of naar St. Maarten.

Saba

Lopende projecten

- De Saba Reach Foundation (<http://sabareach.com>) heeft een organoponics garden waarbij groente worden verbouwd in betonnen bakken. Die organoponics garden functioneert als een sociale werkplaats waarin zes tot acht personen werkzaam zijn. Deze personen ('drop outs') doorlopen een programma dat zes maanden duurt. En na zes maanden wordt besloten of de deelnemers kunnen doorstromen naar de arbeidsmarkt of nog langer bij de garden blijven.
- Daarnaast staat Saba Reach Foundation (SRF) elke woensdag met een marktstand in het dorp Windwardside waar groente uit de garden worden verkocht. Daarnaast worden in de stand ook rode pepers van een lokale teler en geitenvlees van het Goat buy back programma van het Agricultural Station (afdeling LVV van de lokale overheid) verkocht.
- Verder verkoopt SRF een deel van hun oogst aan enkele restaurants. Ook de producten van een aantal kleinschalige boeren die elk ongeveer 0,5 - 1 hectare land verbouwen (terraslandbouw), worden opgekocht door Saba Reach Foundation en vervolgens verkocht op de markt.
- In oktober 2014 is het geiten terugkoop programma van het Agricultural Station gestart.
- Daarnaast koopt het Agricultural Station sinds kort diervoeder van Puerto Rico.
- Verder organiseert de medische school op Saba voorlichtingsacties over voeding en overgewicht. Op Saba zijn er geen plannen voor het instellen van groen opleidingen.

Geplande initiatieven

- De Saba Reach Foundation is van plan om een markt te beginnen in The Bottom, het grootste dorp van Saba. Daar wonen vooral lokale mensen terwijl de kopers op de markt in het dorp Windwardside vooral mensen uit het buitenland zijn die tijdelijk op Saba verblijven.
- Het Agricultural Station begint dit jaar met het leasen van twee boerderijen op de grond van de overheid. Dit project wordt opgezet met natuurgelden. De bedoeling is om jonge mensen geïnteresseerd te krijgen om te werken in de landbouw. Verder gaat het Agricultural Station een programma voor scholen opstarten om scholieren in contact te brengen met de natuur, planten en landbouw.

Bijlage 4 Eerdere adviezen

Maatregelen voor Bonaire

In de beleidsvisie van Bonaire (2014) over de landbouw, veeteelt en visserij worden voor de periode 2014-2029 tal van activiteiten voorgesteld om de sectoren landbouw, veeteelt en visserij op het eiland te laten groeien. Dit alles vanuit het uitgangspunt dat deze drie sectoren moeten groeien om het hoofd te bieden aan stijgende voedselprijzen op de wereldmarkt. Een greep uit de activiteiten:

- Zet een Centrum voor duurzame landbouw op waar tuinbouw en centrale veevoerproductie plaatsvinden.
- Stimuleer en faciliteer (hightech) groente- en fruitteelt.
- Zet op en begeleidt tuinverenigingen in de verschillende wijken van Playa en zet de begeleiding in Rincon voort.
- Flankerend beleid: toezicht en handhaving om diefstal van voedselgewassen tegen te gaan.
- Onderzoek de sociaal-economische en bedrijfstechnische situatie van de bestaande veeteelt.
- Maak een uitvoeringsplan voor de ontwikkeling van duurzame veeteelt, inclusief beleidsmaatregelen en communicatie- en voorlichtingsprogramma.
- Start een pilot project duurzame landbouw met 8 boeren en 2 ha geïrrigeerde veevoer.
- Onderzoek de bestaande geitenfokkerij en de mogelijkheden tot verbetering.
- Duurzame landbouw langs de grenzen van natuurgebieden: geitenvrij maken van de aangetaste natuurgebieden.

Deels vallen deze activiteiten samen met de POP Bonaire - gefinancierd door het Ministerie van EZ - dat als hoofddoel heeft om het ondernemerschap op het platteland en in de landbouw te ontwikkelen (DLG, 2014). POP Bonaire bestaat uit 40 projecten en die onderverdeeld zijn in vier thema's: toerisme op het platteland, kansen voor ondernemers, groenten uit de eigen tuin en een centrum voor duurzame landbouw.

Maatregelen voor St. Eustatius

In 2011 is een rapport van DLG verschenen met als kerngedachte te zorgen dat er innovators (frontrunners) zijn en dat die moeten kunnen voortbestaan. Dan kunnen zij doorgaan met hun activiteiten en hun landbouwproductie verbeteren. Dat zou andere mensen inspireren om nieuwe activiteiten te ontwikkelen. Daardoor zou de potentie van de landbouw en visserijsector op St. Eustatius zich verder ontwikkelen en worden benut. DLG stelde dan ook de volgende maatregelen voor:

- Stel in een microkrediet maatregel (met lage rente) en een klein subsidiefonds.
- Ondersteun ondernemers op het eiland met direct toepasbare/buikbare technische (aangepaste moderne productie en visserij) en commerciële kennis (over de marketing van je producten).
- Regelmatig een direct boottransport naar St. Maarten met aan boord faciliteiten voor gekoelde en bevroren lading.
- Regelgeving dat verbied dat vee vrij rondloopt en dat registreert wie de eigenaar is van het vee.
- Maatregelen die de bovenstaande maatregelen ondersteunen nl.: land en water infrastructuur voor ondernemerschap versterken (o.a. verbeteren van de waterbronnen), markt onderzoek, het ontwikkelen van een klantenmarkt, het maken van programma's voor scholen over landbouw en visserij.

Maatregelen voor Saba

In 2012 verscheen een rapport van DLG gericht op het vergroten van de landbouwproductie op Saba (DLG 2012a). De basisgedachte daarbij was dat Saba extreem afhankelijk is van de import van voedsel. En door het importeren komt er een hoge vrachtprijs bij waardoor vers voedsel erg duur is. En als er een orkaan is geweest, is er minstens twee weken lang geen import van vers voedsel. De wens is dan ook dat Saba meer zelfvoorzienend wordt door meer en betere eigen landbouw. Daarvoor worden in het rapport de volgende maatregelen voorgesteld:

- Ondersteun ondernemers op het eiland met technische en commerciële kennis.

-
- Verbeter de interesse van jonge mensen in de landbouw (verbeter het imago van de landbouw), oftewel: groen onderwijs (landbouw en natuur) in het basis- en voortgezet onderwijs.
 - Stel in een microkrediet maatregel (met een lage rente).
 - Regelgeving dat verbied dat vee vrij rondloopt en dat registreert wie de eigenaar is van het vee.
 - Maatregelen die de bovenstaande maatregelen ondersteunen nl.: land en water infrastructuur voor ondernemerschap versterken (o.a. verbeteren van de waterbronnen), markt onderzoek, geen belasting voor boeren en vissers als zij materialen importeren die vereist zijn voor landbouw-productie, en alle eilanden beschouwen als één gebied met uniforme regels.
 - Maatregelen waardoor visvoorraad in zee wordt vergroot en zorgen dat de bestaande regels worden nageleefd.

LEI Wageningen UR
Postbus 29703
2502 LS Den Haag
T 070 335 83 30
E publicatie.lei@wur.nl
www.wageningenUR.nl/lei

Nota
LEI 2015-132

LEI Wageningen UR is een onafhankelijk, internationaal toonaangevend, sociaaleconomisch onderzoeksinstituut. De unieke data, modellen en kennis van het LEI bieden opdrachtgevers op vernieuwende wijze inzichten en integrale adviezen bij beleid en besluitvorming, en dragen uiteindelijk bij aan een duurzamere wereld. Het LEI maakt deel uit van Wageningen UR (University & Research centre). Daarbinnen vormt het samen met het Departement Maatschappijwetenschappen van Wageningen University en het Wageningen UR Centre for Development Innovation de Social Sciences Group.

De missie van Wageningen UR (University & Research centre) is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen UR bundelen 9 gespecialiseerde onderzoeksinstituten van stichting DLO en Wageningen University hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 6.500 medewerkers en 10.000 studenten behoort Wageningen UR wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

To explore
the potential
of nature to
improve the
quality of life

LEI Wageningen UR
Postbus 29703
2502 LS Den Haag
E publicatie.lei@wur.nl
www.wageningenUR.nl/lei

NOTA
LEI 2015-132

LEI Wageningen UR is een onafhankelijk, internationaal toonaangevend, sociaaleconomisch onderzoeksinstituut. De unieke data, modellen en kennis van het LEI bieden opdrachtgevers op vernieuwende wijze inzichten en integrale adviezen bij beleid en besluitvorming, en dragen uiteindelijk bij aan een duurzamere wereld. Het LEI maakt deel uit van Wageningen UR (University & Research centre). Daarbinnen vormt het samen met het Departement Maatschappijwetenschappen van Wageningen University en het Wageningen UR Centre for Development Innovation van de Social Sciences Group.

De missie van Wageningen UR (University & Research centre) is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen UR bundelen 9 gespecialiseerde onderzoeksinstituten van stichting DLO en Wageningen University hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 6.500 medewerkers en 10.000 studenten behoort Wageningen UR wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.
